

Hartl Péter

Ego cogito, ergo sum

Bence György emlékének

kellék 32

1. Bevezetés*

Gondolkodom, tehát vagyok. A descartes-i kijelentés első megfogalmazása óta eltelt több mint háromszázötven év sem volt elég arra, hogy a híressé vált megállapítás jelentéséről és jelentőségéről szóló vita megnyugtatóan rendeződjön. Problémák sűrű bozótjában kell utat vágnia annak, aki filozófiailag és filológiailag egyaránt helytálló értelmezéssel kíván előállni.

Arról nincs konszenzus a Descartes-komentátorok között, hogy egészen pontosan mi az a belátás, fölismerés, amely ebben a híressé vált mondatban összegezzhető. Ha többé-kevésbé világosan megadható a descartes-i tétel jelentése, vajon igaz-e, vajon helytálló összefüggést fejez-e ki?

Az általánosan elfogadott elképzelés szerint ennek a fölismerésnek a descartes-i filozófián belül több különböző funkciója van. Descartes szerint ez a megállapítás nemcsak igaz, hanem igazsága kétségbevonhatatlan, ez a tétel abszolút bizonyosságot foglal magában.

Descartes egy olyan megrendíthetetlen, szükségszerű igazságot vélt megfogalmazni, amelyet képtelenség értelmesen kétségbe vonni. Tanulságos lesz az egyik legkorábbi megfogalmazást idézni, az *Értekezés a módszerről* című mű negyedik részéből:

S mivel észrevettem, hogy ez az igazság: gondolkodom, tehát vagyok, olyan szilárd és olyan biztos, hogy a szkeptikusok legtúlzóbb feltevései sem képesek azt megingatni, azért úgy gondoltam, hogy aggály nélkül elfogadhatom a filozófia amaz első elvének, amelyet kerestem.¹

A *gondolkodom, tehát vagyok* más szempontból is kitüntetett igazság: nemcsak kétségbevonhatatlan, hanem bizonyosságának belátása során azt is felismerjük, mi különbözteti meg a valódi tudást a nem valódi tudástól, azaz a

* Szeretném megköszönni tanárainknak, Faragó-Szabó Istvánnak és Boros Gábornak a támogatást és az értékes javaslatokat, megjegyzéseket, amelyeket dolgozatom korábbi változataihoz fűztek. Köszönet illeti Ruzsa Ferencet is, aki a logikai problémák tisztázásában segített.

¹ Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolg., szerk. és a jegyz. összeáll. Boros Gábor. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000, 42. sk. A következőkben a Descartes-idézetek helyét először az idézett magyar fordítás alapján, majd a következő, mérvadó összkiadás kötet- és lapszáma szerint is megadom: *Œuvres de Descartes*. Publiées par Charles Adam et Paul Tannery. Vrin, Paris, 1996 (a továbbiakban: AT). A jelen idézet helye tehát: AT VI, 32.

sum („vagyok”) bizonyosságnak fölismerése egy biztos és helyes igazságkritériumot is szolgáltat számunkra.

Descartes szerint minden olyan kijelentés igazságát, amely megérdemli a „tudás” nevet, éppen olyan fokú bizonyossággal kellene belátnunk, mint ahogyan a gondolkodás által saját létezésünk nyilvánvalóvá válik számunkra. Szintén az *Értekezés*-ben olvashatjuk a következőket:

Ezután általánosságban azt vettem szemügyre, mi szükséges ahhoz, hogy valamely tétel igaz és bizonyos legyen. Miután ugyanis az imént találtam egy tételt, amelyről tudtam, hogy ilyen, úgy gondoltam azt is tudnom kellene, miben áll ez a bizonyosság. Észrevettem, hogy ebben a tételben: *gondolkodom, tehát vagyok*, csak egy dolog az, ami meggyőz e tétel igazságáról, ti. az, hogy nagyon világosan belátom: ahhoz, hogy gondolkodjunk, léteznünk kell. Ebből pedig azt a következtetést vontam le, hogy általános szabályul fogadhatom el: mindazt, amit egészen világosan és egészen elkülönítetten látunk be, igaz [...].²

Dolgozatomban még csak arra sem vállalkozhatok, hogy a descartes-i ismeretelmélet és metafizika legfőbb problémáit részletesen tárgyaljam. Azt sem vállalhatom fel, hogy a *cogito, ergo sum* interpretációjával kapcsolatos valamennyi releváns problémát és megoldási javaslatot ismertessem és kommentáljam.

Elsősorban a *cogito, ergo sum* analitikus interpretációival foglalkozom, ezek közül is az úgynevezett performatív értelmezés bírálataival. Ennek az interpretációnak a lényege az, hogy a descartes-i megállapítást nem érvként, hanem egyetlen szükségszerű kijelentésként próbálja megragadni.

Álláspontom szerint a performatív értelmezés egyik változata sem alkalmas arra, hogy a *cogito, ergo sum*-ként összegezhető filozófiai fölismerés koherens, és a descartes-i célkitűzésekkel összhangban lévő értelmezését nyújtsa. Amellett fogok érvelni, hogy a descartes-i *cogito* koherensebb és történetileg hitelesebb értelmezéséhez akkor jutunk közelebb, ha a descartes-i *cogitatio*-fogalmat is elemezzük.

Úgy vélem, interpretációm elkerüli azokat a csapdákat, amelyek az ún. performatív értelmezés számára megoldhatatlan nehézségeket okoznak. A bírált megközelítés belső ellentmondásossága közvetett módon jó alapot szolgáltat ahhoz, hogy mégis a következtetési értelmezés irányában kezdjünk tapogatózni.

2. Következtetés-e a *cogito, ergo sum*?

Már Descartes vitapartnereit foglalkoztatta az a kérdés, hogy a „gondolkodom, tehát vagyok” tétel fölfogható-e szillogizmusként vagy másfajta logikai következtetésként. Konklúzióként szerepel-e a „vagyok”, és ha igen, levonható-e más premisszákból is, például a „sétálok”-ból? Ugyanúgy helytálló az alábbi következtetés: „sétálok, tehát vagyok”, mint „a gondolkodom, tehát vagyok”?

² I. m. 43. [kiemelés az eredetiben]; AT VI, 33.

Ha nem, akkor mivel magyarázzuk ezt a különbséget? Mi adja a *cogito, ergo sum* kitüntettségét, sajátos bizonyosságát, és miért nem juthatunk el ehhez a bizonyossághoz más premisszák segítségével?

Találhatunk olyan szöveghelyeket, amelyek arra utalnak, hogy Descartes következtetésnek tekintette a *cogito, ergo sum*-ot. Például Burman-nal folytatott beszélgetéseiben egy helyen a következőket mondja:

A *gondolkodom, tehát vagyok* következtetés előtt lehetséges tudni ama főtétele: *mindaz, ami gondolkodik, van*, mivel ez ténylegesen megelőzi következtetésemet, s ez a következtetés rajta nyugszik.³

Továbbá: mivel a híres descartes-i mondatban szerepel az „ergo” [*tehát*] szó, plauzibilisnek tűnik, hogy a „vagyok” kijelentést olyan konklúzióknak tekintsük, melyet a „gondolkodom”-ból vezettünk le. Lehetséges a descartes-i megállapítást olyan szillogizmusként felfogni, amelynek az egyik premisszáját (trivialitása miatt) Descartes nem mondja ki (az ilyen szillogizmusokat *enthümémának* nevezzük). A teljes szillogizmust a következőképpen lehetne kifejezni:

(A) Mindaz, ami gondolkodik, van. (Vagy: Ami gondolkodik, az létezik.)
(B) Gondolkodom.
Tehát: (C) Vagyok.

Ezzel a rekonstrukcióval szemben viszont több ellenvetés tehető. Nem mintha nem lenne logikailag kifogástalan ez a szillogizmus. Az (A) és (B) premisszákból szükségszerűen következik a (C) konklúzió, a baj nem itt van.

Descartes többször hangsúlyozza, hogy a *cogito, ergo sum* tétel az első és legbiztosabb kijelentés, minden tudásunk kiindulópontja és bizonyos értelemben fundamentuma.⁴ Ha viszont szillogizmusként értelmeznénk a descartes-i megállapítást, akkor valójában a „Mindaz, ami gondolkodik, van” [*quicquid cogitat, est*] főtétele töltené be ezt a szerepet, vagyis Descartes-nak azt kellett volna mondania, hogy az „első bizonyosság” nem más, mint az (A). De Descartes szemmel láthatóan nem így vélekedik, tehát a szillogizmus-értelmezés helytelen.

Ezen felül további ellenvetésekkel is számolnunk kell. Ha a szillogizmus-értelmezés tényleg helytálló volna, akkor a „Mindaz, ami gondolkodik, létezik” kijelentést (vagy egy ezzel ekvivalens kijelentést) Descartes-nak a „vagyok” és a „gondolkodom” kijelentésektől *függetlenül* kellene bizonyítania.

Azzal kellett volna kezdenie a *cogito, ergo sum*-mal kapcsolatos fejtegetéseit, hogy előzőleg már belátta a főtétele („Mindaz, ami gondolkodik, van”) evidenciáját. De Descartes úgy véli, éppen fordított függőségi viszony áll fenn az egyes szám első személyű *cogito, ergo sum*, illetve az általános érvényű (A) kijelentés

³ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Atlantisz, Budapest, 1994, 119 [kiemelés az eredetiben]; AT V, 147.

⁴ Vö. Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András. Osiris, Budapest, 1996, 29.: „[...] ez az állítás: gondolkodom, tehát vagyok, az első és legbizonyosabb, amely megjelenik annak, aki a rendnek megfelelően gondolkodik [...]”. AT VIII-1, 7.

között. Több helyen egyértelműen kimondja:⁵ az általános kijelentés bizonyosságát („bármilyen, ami gondolkodik, létezik”) éppen saját esetünkön keresztül ismerjük fel.⁶

Ezek az ellenvetések is megfontolásra érdemesek, de mégis úgy vélem, a két legerősebb ellenérv a „következtetés-értelmezéssel” szemben az ún. egzisztenciális preszuppozíció elvével kapcsolatos. Még mielőtt szemügyre vennénk ezeket, tisztáznunk kell, hogy mit is mond ki a modern logikában egzisztenciális preszuppozíciónak nevezett elv. Nézzük a következő kijelentést: „Homérosz görög volt, de Homérosz nem létezett.” Nyilvánvaló, hogy van valami abszurd ebben a mondatban. Kézenfekvő, hogy ha Homérosz nem létezett, akkor nehezen tudjuk elképzelni, hogy görög lett volna. Ha viszont valóban görög volt, akkor pedig egészen biztos, hogy léteznie kellett.

Ezt az egyszerű intuíciót precízebben a következőképpen is ki lehet fejezni, és éppen ez az, amit egzisztenciális preszuppozíciónak neveznek a modern logikában:

(EP) Ha egy szubjektum–predikátum típusú kijelentés igaz, akkor az, amiről a kijelentés szól, létezik.

Ennek a logikai elvnek van egy ontológiai megfelelője is; ezt körülbelül úgy lehetne kifejezni, hogy ha valaminek van tulajdonsága, vagy valamilyen állapotban van, vagy valamilyen hatása van stb., akkor az a valami létezik.

A skolasztikus és kora-újkorai filozófiában-logikában az eddigieket a *non entis nulla sunt predicata (a nemlétezőről semmit sem állíthatunk)* elvben foglalták össze.

Számos szöveghely tanúskodik arról, hogy maga Descartes elfogadta ezt a nagyon plauzibilis elvet, sőt – ami még ennél is fontosabb –, relevánsnak tartotta a „sum” (*cogito, ergo sum*) kétségbevonhatatlanságára vonatkozóan. Az *Értekezésben* a következőt olvassuk:

Észrevettem, hogy ebben a tételben: gondolkodom, tehát vagyok, csak egy dolog az, ami meggyőz e tétel igazságáról, ti. az, hogy nagyon világosan belátom: ahhoz, hogy gondolkodjunk, léteznünk kell.⁷

⁵ Például Burman-nal folytatott beszélgetéseiben: „S így a szerző az *Alapelvekben* azt állítja, hogy ama főtétele megelőzi a következtetést, mivel implicit módon mindig előfeltételezzük a főtételeket, ami a következtetést mindig megelőzi. Ám ebből nem következik az, hogy mindig kifejezetten és explicit módon fölismerem, hogy a főtétel előbbi, s hogy ezt következtetésem előtt is tudom [...]. Mert, amiként korábban már említést tettem erről, ezeket az általános tételeket nem különítjük el az egyediaktól, hanem éppenséggel ezekben szemléljük őket.” Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 119; AT V, 147.

⁶ A descartes-i tétel következtetésként történő értelmezéseinek bírálatához lásd Altrichter Ferenc: *Cogito ergo sum*. In uő: *Észérvek az európai filozófiai hagyományban*. Atlantisz, Budapest, 1993, 128–142 (a továbbiakban: *Észérvek*).

⁷ Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Id. kiad. 43; AT VI, 33.

Descartes szerint azért kétségbevonhatatlan a „gondolkodom, tehát vagyok”, mert ahhoz, hogy gondolkodjak, létezniem kell: ha nem léteznék, nem tudnék gondolkodni.

A *filozófia alapelveiben* szinte az eredeti, skolasztikus megfogalmazással találkozunk: „a semminek nincsenek attribútumai, sem pedig tulajdonságai vagy minőségei”.⁸ Tehát úgy fest, a *cogito, ergo sum* egy következtetés, mégpedig az (EP) elvén alapuló következtetés.

Mint már említettem, két érvet szokás felhozni az egzisztenciális preszuppozíció elvén alapuló értelmezéssel szemben. Hintikka volt az, aki azóta klasszikussá vált cikkében ezeket használta a következtetés-értelmezés lerombolására.⁹ Szerinte az alábbi ellenvetések indirekt módon jó indokokat adnak arra, hogy egy olyan interpretációs megközelítés mellett kötelezzük el magunkat, amely a *cogito, ergo sum*-mal kifejezhető filozófiai fölismerést *egyetlen* szükségszerűen igaz állítás fölmutatásában próbálja megvilágítani.

Az egyik érv úgy szól, hogy az ilyen módon rekonstruált, az egzisztenciális preszuppozíció elvére alapozott következtetés körbenforgó (*petitio principii*). Csak akkor következtethetünk arra, hogy „létezem”, ha implicite már eleve azt feltételeztük, hogy létezem.

A másik érv szerint az egzisztenciális preszuppozíció elvének felhasználásával Descartes *bármely más predikátum* alkalmazásával is levonhatta volna a saját létezését állító következtetést. A „szeretem a virágokat”, „katona vagyok” stb. predikátumok alkalmazásával az egzisztenciális preszuppozíció elvének értelmében ugyanúgy érvényesen következtethetünk arra, hogy „vagyok”, mint a „gondolkodom” predikátum esetében.

Így a „sétálok”-ból mint premisszából ugyanúgy következne a „vagyok”, mint a „gondolkodom” esetében. Ha ez így lenne, akkor nem világos, hogy mi teszi kiténtetetté, különlegessé a „gondolkodom” predikátumot, mi az, ami megkülönbözteti bármely más predikátumtól.

Ha Descartes szerint a *cogito, ergo sum* (EP)-n alapuló következtetés lenne, akkor ez csak annyit jelentene, hogy a „vagyok” konklúzió bármely tulajdonságomból vagy aktusomból levonható. Ez azonban összeegyeztethetetlen például azzal, amit Descartes Gassendi efféle felvetésére válaszolt:¹⁰

Amikor ugyanis azt monddod, hogy ugyanezt a következtetést bármely más cselekedetemből is levonhattad volna, igen messze jársz az igazságtól, mivel

⁸ AT VIII-1, 25. Ez a „ha valaminek van tulajdonsága, akkor az létezik” kijelentés kontrapozáltja.

⁹ Hintikka, Jaakko: *Cogito, Ergo Sum: Inference or Performance?* In Moyal, Georges J. D. (ed.): *René Descartes - Critical Assessments*. Volume II. (The Meditations and metaphysics) Routledge, London and New York, 1991, 162–184.

¹⁰ Gassendi ellenvetése: „De hát nem látom, hogy ilyen nagy lett volna szükséged ehhez, amikor másfelől bizonyos voltál benne – mint ahogy igaz is volt –, hogy te vagy. S ugyanezt a következtetést bármely más cselekedetemből levonhattad volna, mivel a természetes világosság által nyilvánvaló, hogy mindaz, ami cselekszik létezik.” Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Atlantisz, Budapest, 1994, 171; AT VII, 259.

egyáltalán nem vagyok bizonyos egyetlen más tevékenységemben sem [...], kivéve a gondolkodást. Nem lehet ugyanis például ezt a következtetést levonni (*inferre*): sétálok, tehát vagyok – hacsak nem annyiban, amennyiben a sétálás tudata gondolat; ez a következtetés ugyanis csak ez utóbbi vonatkozásában bizonyos [...].¹¹

Akik nem fogadják el a descartes-i alaptétel következtetésként történő értelmezését, indirekt módon érvelnek: ha Descartes következtetésnek (mégpedig ún. egzisztenciális preszuppozíció alapuló következtetésnek) tartaná a *cogito, ergo sum*-ot, akkor a „sétálok, tehát vagyok” következtetést helyesnek kellett volna gondolnia (de nem így vélekedett), és nem válaszolhatta volna azt Gassendinek (és Hobbes-nak), amit válaszolt.

Nem kapunk választ arra, miért gondolta úgy Descartes, hogy az *ambulo, ergo sum* helytelen következtetés (feltéve, ha következtetésnek tekintjük), ellenben miért tekintette az első látásra ugyanolyan logikai formájú *cogito, ergo sum*-ot érvényesnek.¹²

Hintikka szerint a fentiekből az következik, hogy a *cogito* következtésre épülő interpretáció alapján még azt sem érthetjük meg, mi a *cogito, ergo sum* szerepe a descartes-i filozófiában, nem tudjuk összekapcsolni azokkal az állításokkal (elsősorban a *sum res cogitans*-al), amelyeket Descartes le akart vezetni belőle.¹³ Márpedig éppen ez az, amit egy rekonstrukciótól elvárnánk.

Erre az értelmezési problémára még visszatérünk, most viszont lássuk azokat a descartes-i megfogalmazásokat, amelyek, úgy tűnik, direkt módon összeegyeztethetetlenek a *cogito*-tételt következtetés vagy érv formájában rekonstruáló értelmezésekkel.

Ha valaki ragaszkodik a descartes-i megállapítás „következtetési” interpretációjához, szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy szép számmal találhatók szöveghelyek, ahol Descartes, úgy tűnik, elég világosan leszögezi: a *cogito, ergo sum* nem következtetés. Az ellentételek második sorozatára adott válaszában Descartes többek között a következőket mondja:

S amikor valaki azt mondja: „én gondolkodom, tehát vagyok, vagyis létezem”, a létezés akkor sem szillogizmus útján vezet le a gondolkodásból, hanem úgyszólván az önmaga által ismeretes dolgot az elme egyszerű intuíciója révén fölismeri, amiként ez nyilvánvaló abból is, hogy ha a létezés szillogizmus által vezetné le, akkor előzőleg ismernie kellene ama főtétele: „mindaz, ami gondolkodik, van, vagyis létezik”.¹⁴

A filozófia alapelveiben azt állítja, hogy a „gondolkodom, tehát vagyok” önmagában véve evidens, ugyanakkor vannak bizonyos ismeretek, amelyekkel

¹¹ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 192; AT VII, 352.

¹² Pontosan így érvel Altrichter is: lásd *Észérvek*, 128–143.

¹³ Azt is érdemes megjegyezni azonban, hogy maga Hintikka is csak azon az áron tudja elfogadhatóan megindokolni, hogy Descartes hogyan akart átlépni a *cogito, ergo sum*-ból a *sum res cogitans* tételre, hogy inkohereenciát feltételez a *cogito, cogitatio* descartes-i fogalmában. Vö. Hintikka, Jaakko: i. m. 176–181.

¹⁴ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 119; AT VII, 140.

előzetesen rendelkezünk kell ahhoz, hogy az alapelvet (és nem egy alapelvből levezetett konklúziót) teljes bizonyossággal fölfogjuk:

[...] amikor azt mondtam, hogy e tétel – én gondolkodom, tehát vagyok – valamennyi ismeret közül az első és legbizonyosabb, amely bárki számára, aki a rendnek megfelelően filozofál, megmutatkozik, ezzel még nem tagadtam azt, hogy előtte azért tudni kell, *mi a gondolkodás, mi a létezés, mi a bizonyosság*; továbbá azt is, *hogy nem lehetséges, hogy ami gondolkodik, ne létezzék* és hasonlókat.¹⁵

Ezek a nehézségek azonban némi értelmezői leleménnyel talán leküzdhetők. Például föl lehet vetni: Descartes itt ugyan tagadja, hogy a *cogito* a skolasztikus filozófiában használatos, arisztotelianus típusú szillogizmus lenne, de ez még nem zárja ki egyértelműen azt a lehetőséget, hogy más típusú következtetésként értelmezzük.

Továbbá: például a Gassendi ellenvetésére adott válaszában Descartes nem utasítja vissza azt, hogy a *cogito, ergo sum* következtetés, hanem azt írja, hogy az *ambulo, ergo sum* (ellentétben a *cogito, ergo sum*-mal) nem helyes, illetve nem abszolút bizonyos következtetés.¹⁶

Továbbá: azokról a szöveghelyekről sem szabad megfeledkeznünk, ahol Descartes elég világosan kijelenti, hogy a *cogito, ergo sum* igazságát, bizonyosságát nem következtetés útján, hanem közvetlen intuíció, „elmebeli megragadás” révén fedezzük föl.¹⁷ Tehát annak is vannak még további érvek, mégpedig textuális érvek a tarsolyában, aki tagadja, hogy a *cogito* következtetés lenne.¹⁸

Világos, hogy mindenkinek, aki következtetésként értelmezi a *cogito, ergo sum*-ot, feltéve, ha koherens interpretációt akar nyújtani, nemcsak olyan rekonstrukciót kell választania, amely védett az egzisztenciális preszuppozícióval kapcsolatos ellenvetésekkel szemben, hanem egy másik elvárásnak is meg kell felelnie, nevezetesen valahogyan számot kell tudni adnia ezekről a descartes-i kijelentésekről.

¹⁵ Boros Gábor fordítása. In uő: *Descartes*. Áron kiadó, Budapest, 1998, 276 [kiemelés az eredetiben]; AT VIII-1, 8.

¹⁶ AT VII, 352.

¹⁷ Például: AT VII, 140. De egyértelmű megfogalmazással találkozhatunk a Newcastle márkihoz címzett levélben is. AT V, 138.

¹⁸ Érdemes meggondolnunk a következő érvet is. Ha Descartes a *cogito, ergo sum*-ot egzisztenciális preszuppozíció alapuló következtetésként értené, akkor ezzel ellentmondana az általa megfogalmazott ontológiai istenérv előfeltevésének, tudniillik annak, hogy a létezés nem preszuppozíció, hanem predikátum. Azonban ez az érvelés feltételezi, hogy Descartes tudatában volt annak, hogy az ontológiai istenérvben a létezés predikátumként szerepel, és minden körülmények között koherenciára törekvő gondolkodó volt.

3. Hintikka performatív értelmezése

Hintikka abból indul ki, hogy a *cogito, ergo sum* nem következtetés, hanem állítás, mégpedig speciális típusú állítás.¹⁹ Értelmezése szerint a „gondolodom, tehát vagyok” tétel tulajdonképpen azt a helytálló felismerést fejezi ki, hogy egy jól meghatározható értelemben abszurd, ellentmondásos azt mondani vagy gondolni, hogy „én nem létezem”. Hintikka az egzisztenciális inkonzisztencia fogalmával jellemzi ezt az ellentmondást.

Nézzük a következő mondatot: „Descartes nem létezik.” Ez a mondat teljesen értelmesnek, ellentmondásmentesnek hangzik. Ha nem tudjuk, ki az, aki kimondta ezt a mondatot, önmagában véve semmiféle problémát, értelmetlenséget, paradoxont nem találunk benne. Aki kimondja ezt a mondatot, ezzel legfeljebb hamis állítást tehet, de nem követ el semmiféle logikai hibát.

Azaz mégis. Egyetlen kivétel van, egyetlen ember nem mondhatja ki a „Descartes nem létezik” mondatot anélkül, hogy abszurd, ellentmondásos állítást tenne. Ez az egyetlen személy éppen az, akiről a mondat szól, vagyis maga René Descartes. Ha maga Descartes mondja ki a „Descartes nem létezik” kijelentést, akkor kísérlete kudarcba fullad, ugyanis ellentmondást, mégpedig egy sajátos ellentmondást (inkonzisztenciát) foglal magában. Olyan mondat ez, amely ha igaz, akkor az, aki kimondja ezt a mondatot, nem létezik, ez pedig nyilván abszurd.²⁰

Eljött az ideje, hogy a Hintikka által bevezetett három terminust („egzisztenciálisan inkonzisztens”, „önfelszámoló”, „önigazoló”) közelebről is megvizsgáljuk. Hintikka a következőképpen definiálja a performatív értelmezés kulcsfontosságú terminusát:

(D1) Legyen p egy mondat, a egy individuumra utaló terminus (azaz egy név, tulajdonnév vagy határozott leírás). p megtétele egzisztenciálisan inkonzisztens a számára akkor és csak akkor, ha a következő kijelentés: „ p ; és a létezik” ellentmondásos (logikailag szükségképpen hamis).²¹

Még egy pontosítást kell tennünk. Explicit feltételként rögzítenünk kell, hogy egy egzisztenciálisan inkonzisztens mondat „önmagában véve” (tehát anélkül, hogy valaki kimondaná, leírná stb.) nem szabad, hogy inkonzisztens legyen. Ez összhangban áll azzal a fejtegetéssel, amelyről korábban szóltunk. A „Descartes nem létezik” nem ellentmondásos, ha azt nem mondja ki senki, vagy

¹⁹ Most következő Hintikka-bírálatomban nagyban támaszkodtam elsősorban Fred Feldman elemzésére, valamint Margaret Wilson egyes, a performatív értelmezéssel kapcsolatos megfontolásaira. Az elemzés egyes lépesei során külön nem jelzem, hogy pontosan mit és honnan vettem át ettől a két szerzőtől. Feldman, Fred: On the Performatory Interpretation of the Cogito. *The Philosophical Review*, Vol. LXXXII (1973), 345–363; Wilson, Margaret D.: *Descartes*. Routledge, London and New York, 1996, 68. sk.

²⁰ Hintikka, Jaakko: i. m. 166–169.

²¹ I. m. 167.

nem Descartes mondja ki. Vagyis az egzisztenciális inkonzisztencia tulajdonságot eleve csakis ellentmondásmentes mondatokra értelmezzük.

(D1') p egzisztenciálisan inkonzisztens a számára (ahol a *arra* referál, aki megteszi p -t) akkor és csak akkor, ha (1) p konzisztens (2) „ p és a létezik” inkonzisztens.

Hintikka magyarázata szerint:

Úgy tűnik nekem, hogy a a *cogitóról* adható legizgalmasabb értelmezés azt mondja, hogy Descartes – bármennyire is homályosan – felismerte a „nem létezem” mondat egzisztenciális inkonzisztenciáját, és ebből adódóan a „létezem” egzisztenciális önjegyző voltát. *Cogito, ergo sum* csak az egyik lehetséges mód ennek a fölismerésnek a kifejezésére.²²

Vagyis: a „Descartes nem létezik” (amennyiben maga Descartes mondja ki), illetve a „nem létezem” (bárki legyen is, aki megfogalmazza) mondatok kimondása vagy elgondolása önmagát felszámoló (*self-defeating*) aktus. Ezek az állítások nem abban az értelemben önfelszámolóak vagy abszurdak, mint az „egyszerű” inkonzisztens kijelentések (például „Süt a nap, és nem süt a nap”). Az ilyen típusú kijelentések esetében az eredményez inkonzisztenciát (mégpedig ún. egzisztenciális inkonzisztenciát), ha egy bizonyos személy teljesen komolyan állítja (vagy legalábbis megpróbálja állítani) azt, hogy ő nem létezik. Az állítás *megtétele* az, amin keresztül a kijelentés (amely az állítás kontextusától függetlenül tekintve ellentmondásmentes) önfelszámolóvá válik. Ez az ún. egzisztenciális inkonzisztencia azért lép föl, mert a mondatban szereplő individuumnév magára az állítás megtevőjére utal.

Ha valaki egy állítással éppen arra utal, aki az állítást megteszi (vagyis önmagára), és azt állítja, hogy ez a valaki „nem létezik”, akkor ellentmondásos állítást tesz, ha pedig azt mondja, hogy az a személy létezik, aki most éppen ezt az állítást teszi, akkor triviális igaz (ön-igazoló) állítást tesz.

Ahelyett, hogy azt mondanánk: (2) inkonzisztens [itt a (2) a „ p ; és a létezik” kijelentésre utal – H. P.], azt is mondhattuk volna, hogy p -ből következik az „ a nem létezik” (anélkül, hogy az egzisztenciális preszuppozíciót használnánk, a következtetés hagyományos értelmében). Egy ilyen p mondatnak a kimondása nagyon félresikerült lenne az azt kimondó a számára, hisz azt jelentené, hogy olyan állítást tett, amely ha igaz, akkor az állítás megtevője nem létezik.²³

Minden értelmezésnek arra a legfontosabb kérdésre kell koherens és a szövegekkel összhangban lévő választ adnia, hogy miért ítélte úgy Descartes, hogy a „létezem” (*sum*) bizonyos feltételek mellett kétségbevonhatatlan. Descartes szerint honnan tudom megkérdőjelezhetetlen bizonyossággal, hogy létezem, amikor ezt gondolom, és mi a garancia arra, hogy ez esetben nem tévedhetek?

Hintikka ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására két újabb terminust vezet be: az „önfelszámolás” és az „önigazolás” fogalmát.²⁴

²² I. m. 170.

²³ I. m. 167.

²⁴ Lásd i. m. 168–171.

Az „önfelszámolás”-t ekvivalensnek tekinti az „egzisztenciális inkonzisztencia” nem könnyen meghatározható fogalmával. Öngazoló pedig akkor lehet egy mondat (vagy állítás), ha tagadása önfelszámoló. Ezek szerint azért kétségbevonhatatlan a „vagyok”, mert öngazoló, azaz negációja („nem vagyok”) egzisztenciálisan inkonzisztens.²⁵ Az „egzisztenciális inkonzisztencia” fogalomnak tehát az a szerepe, hogy segítségével kifejezhessük, miért kétségbevonhatatlan azt gondolni, hogy „létezem”.

Úgy tűnik, mintha magyarázatot kapnánk arra, hogy mitől ellentmondásos azt gondolni, hogy „nem létezem”, és hogy ebből adódóan miért mondhatjuk szükségserűnek a „létezem” kijelentést (valahányszor csak elgondoljuk vagy kimondjuk).

Valójában azonban Hintikka teljesen tartalmatlan és használhatatlan választ ad arra a kérdésre, hogyan ismerjük fel a „nem létezem” önfelszámoló, illetve a „létezem” öngazoló voltát.

A (D1) definíció értelmében az önfelszámoló, illetve öngazoló állítások megértése azon múlik, hogy helyesen használjuk-e az „én” névmást, illetve tisztában vagyunk-e azzal, melyik az a tulajdonnév, amellyel önmagunkra utalhatunk.

Ha tudom, hogy az „én” szócska mindig arra utal, aki kimondja (illetve valamilyen módon elgondolja) azt, akkor tudom azt is, kiről állít valamit az a mondat, amelyben „én” szerepel – nevezetesen saját magamról –, akkor tehát már azt is fölismertem, hogy ellentmondásos, abszurd lenne azt állítanom: „(én) nem létezem”. A „nem létezem” önfelszámoló mindenki számára, mert az „én” névmás elkerülhetetlenül a beszélőre utal.

Nem nehéz belátni, hogy ez a válasz meglehetősen szegényes és mesterkéltné. Arra a kérdésre, hogy Descartes miért nem kételkedhet saját létezésében, az egzisztenciális inkonzisztencia fogalma által definiált „önfelszámolás”-, illetve „öngazolás”-konceptió szerint a következő, meglehetősen komikus választ kellene adnunk: „Azért kétségbevonhatatlan Descartes számára saját létezése, mert tudja, hogy egy olyan mondatot mond ki, amelyben egy olyan név szerepel, amely elkerülhetetlenül a beszélőre (elgondolóra) utal, és ez a mondat, valamint az a mondat, hogy »Descartes (vagyis a beszélő) létezik«, ellentmondásban áll egymással.”

Nyilvánvaló, hogy ez semmivel sem visz közelebb a descartes-i gondolatmenet filozófiai jelentőségének megértéséhez.

A definícióban valójában szó sem esik arról a személyről, aki megteszi az adott állítást. Ahhoz, hogy a (D1) valóban számot adjon például arról, hogy miért ellentmondásos kimondani (vagy bármely más módon állítani) Descartes számára azt, hogy „Descartes nem létezik”, szükséges volna, hogy az egzisten-

²⁵ „Az, amiről a descartes-i kijelentés szól, nem más, mint a »vagyok« mondat kétségbevonhatatlansága. [...] Descartes tisztában van azzal, hogy a kétségbevonhatatlanság abból ered, hogy megpróbáljuk elgondolni az ellenkezőjét. A *cogito* szó funkciója a descartes-i mondatban az, hogy arra a gondolat-aktusra utaljon, amelyen keresztül a »vagyok« egzisztenciálisan öngazoló volta megmutatkozik.” I. m. 170.

ciális inkonzisztencia (bármit is akarjon ez jelenteni) olyan reláció legyen, amely egy *személy* (és nem egy név) és egy adott *mondat*, illetve *állítás* között áll fenn.

Nem világos tehát, miről ad számot ez a definíció, és mitől olyan érdekes az, hogy bizonyos kijelentések és az „*a* létezik” konjunkciója inkonzisztens. Úgy vélem, a fenti definíció azért használhatatlan (a technikai problémákon túl), mert a definíció kijelentésekről, pontosabban szólva két kijelentés („*p* & *a* létezik») közötti viszonyról ad számot, anélkül, hogy megemlítené, hogy itt olyan ellentmondásról van szó, amely azáltal, annak következtében áll elő, hogy valaki megtesz egy állítást.

Hintikka rámutat arra, hogy (normális esetben) amikor állítok valamit, egyúttal azt is akarom, hogy az, akihez beszélek, elhiggye azt, amit mondok. Ha állítok valamit, azzal a szándékkal teszem ezt, hogy állításom igazságáról vagy másokat győzzek meg (ez a helyzet akkor, amikor kimondom az „állítás”-t), vagy magamat próbálom meggyőzni arról, hogy amit állítok, az igaz (ebben az esetben csendben, magamban „beszélek”, vagyis gondolkodom).²⁶

Az önfelszámoló mondatoknak az a tulajdonságuk, hogy ha valaki állítani akarja őket (meg akar győzni valakit arról, hogy igazak), akkor ez az „aktus” a kimondója szándékát semmisíti meg, s ezáltal maga az állítás válik (sajátos értelemben) ellentmondásossá. Hintikka szerint az állítások „nyelvjátéka” azon a feltevésen, hallgatólagos megállapodáson alapszik, hogy az esetek többségében, normális esetben így használjuk a mindennapi nyelvet, mármint akkor, ha komolyan állítunk egy mondatot.²⁷

Értelmetlenséghez vezetne és abszurd lenne azzal *próbálkozni*, hogy meggyőzzem a másikat arról, hogy az, aki éppen beszél hozzám (vagyis én magam) nem létezem, miközben jól hallhatóan és érthetően beszélek hozzám.

Amikor nem egy másik embert, hanem *önmagam* akarom meggyőzni egy kijelentés igazságáról, vagyis amikor (a Hintikka-féle értelemben) „gondolkodom”, ez a „meggyőzési aktus” csak annyiban különbözik az előbbbitől, hogy nincs szükségem arra, hogy kimondjam az adott kijelentést, azaz hogy bármiféle, mások számára megfigyelhető dolgot tegyek. De ez a különbség Hintikka szerint nem érinti a lényegét.

Hintikka továbbá kitágítja az önfelszámoló kijelentések eddig vizsgált körét. Úgy véli, hogy nemcsak az „én nem létezem”, hanem az egyes szám *második* személyű „te nem létezel” is önfelszámoló, még hozzá pontosan ugyanazért, amiért az egyes szám első (vagy az egyes szám harmadik) személyű mondatok önfelszámolóak. Ugyanúgy abszurd lenne azt mondani *valakinek*, hogy „te nem létezel”, hiszen ha ez az állítás igaz lenne, akkor nem létezne senki, *akibez címezzük* a mondatot.

²⁶ Ez az, amire a *thought-act* (gondolat-aktus) kifejezést használja.

²⁷ „Az állítások egész nyelvjátéka azon a feltevésen alapszik, hogy normális esetben ez a helyzet. De senki sem győzheti meg beszélgetőpartnerét arról, hogy nem létezik, amikor épp ezt mondja neki; az ilyen próbálkozás valószínűleg ellentétes következménnyel járna. Az egzisztenciálisan inkonzisztens mondatok értelmetlensége abból ered, hogy automatikusan megsemmisítik az egyik legfőbb célt, amit az állító mondatok kimondásával normális esetben el akarunk érni.” I. m. 168.

Az eddigiek fényében a következőképpen lehet definiálni az „önfelszámolás” és az „önigazolás” terminusokat:

(D2) p önfelszámoló=df. Bárki S kimondó és R hallgató számára, ha S p kimondásával azt akarja elérni, hogy R elhiggye p -t, akkor az a tény, hogy S kimondta p -t, automatikusan azt eredményezi, hogy R nem hiszi p -t (hamisnak hiszi p -t).

(D2') p öngigazoló=df. Bárki S kimondó és R hallgató számára, ha S p kimondásával azt akarja elérni, hogy R elhiggye p -t, akkor az a tény, hogy S kimondta p -t, automatikusan azt eredményezi, hogy R elhiszi p -t (igaznak hiszi p -t).

Véleményem szerint ez a performatív értelmezés legfontosabb tézise. De vajon mire használható ez a koncepció?

Először is fel lehet vetni, hogy Descartes, amikor a *Második elmékedés*ben eljutott az „ego sum” bizonyosságának fölismeréséhez, már kétségbe vonta a külvilág és ezzel együtt a többi ember létezését. Nem csak arról van szó, hogy nincs szükség a „sum” jól hallható kimondására, és nincs szükség egy hallgatóra azért, hogy a „sum” a fenti értelemben öngigazolóvá váljon, hanem arról, hogy Descartes a „sum” bizonyosságát azon keresztül ismeri fel, hogy kétségbe vonta a külvilág létezését, és ezek után megvizsgálta, vajon maradt-e olyan nézet, amelyet nem lehet kétségbe vonni.²⁸

De nem ez az egyetlen probléma, ami azáltal vetődik fel, hogy a „hallgatóságot” bevonjuk az elemzésbe. Képzeljük el azt az esetet, amikor valaki egy magnó- vagy videoszalagra mondja fel a végrendeletét! Ennek az embernek a „megszólalása” nem fogja meggyőzni a hallgatóságot arról, hogy az illető létezik, ha ezt a szalagot a hagyatéki tárgyaláson hallgatják meg.²⁹

Sőt, ebben az esetben teljesen értelmesnek gondoljuk a „nem létezem”, illetve a „már nem létezem” megszólalásokat. Semmiféle abszurd vagy ellentmondásos nincs abban, ha egy hagyatéki tárgyaláson azt az állítást halljuk: „Én már nem vagyok az élők sorában.”

Persze erre azt lehet mondani, hogy itt valójában nem egy személy beszél, hanem egy magnószalagról hallunk hangokat, vagy a felolvasás esetében idézetről van szó. Ezért ezt az esetet nem tekinthetjük „normális” beszédhelyzetnek, normális „állításnak”, így ez semmiképpen sem jó ellenérv a Hintikka-féle értelmezéssel szemben.

Érdeemes meggondolni a következőt is: Hintikka a „gondolkodást” a „csendben, magamban mondani” szinonimájaként fogja föl. Ha azt *mondom* valakinek, hogy „létezem”, ezzel őt győzöm meg arról, hogy létezem. Ha egyedül vagyok a szobában, és magamban *gondolom*, hogy „létezem”, akkor ezzel magamat győztem meg arról, hogy létezem.

Hintikka gondolatmenetéből az következik, hogy számomra azáltal válik nyilvánvalóvá az, hogy létezem, hogy próbálom magamat meggyőzni arról,

²⁸ Wilson, Margaret D.: *Descartes*. Id. kiad. 68. sk.

²⁹ I. m. 69.

hogy nem létezem, de ez sehogy sem akar sikerülni. Ebben az értelemben mondhatjuk Hintikka szerint: kétségbevonhatatlan az, hogy „létezem”.³⁰

Ezzel a megközelítéssel az a fő probléma, hogy nem világos, milyen alapon mondhatjuk azt, hogy a „nem létezem” ebben a meghatározott értelemben önfelszámoló, tudniillik, hogy állítása megghiúsítja a beszélő/gondoló szándékát, hogy igaz állítást tegyen.

Véleményem szerint egyetlen lehetséges válasz adható erre a kérdésre. A „nem létezem” állításából következik, hogy az, aki ezt az állítást teszi vagy tette, nem létezik. De ez csakis akkor jelent ellentmondást, abszurditást, ha feltételezzük: ahhoz, hogy meggyőzzek (vagy megpróbáljak meggyőzni valakit) a „nem létezem” mondat igazságáról, nekem, aki ezt teszem, mégiscsak létezniem kell.

Hintikkának nincs más lehetősége, mint az egzisztenciális preszuppozíció elvére (annak valamelyik változatára) hivatkozni, ha meg akarja magyarázni, mitől abszurd, ha valaki, miközben állít valamit, nem létezik. Vagyis Hintikka interpretációja jöveteletlenül inkonzisztens. Ő is kénytelen egy olyan logikai elvre hivatkozni, amelyet korábban elvetett. A performatív értelmezés sem tudja másképpen megindokolni a „nem létezem” elgondolásában rejlő inkonzisztenciát, mint úgy, hogy végső soron az egzisztenciális preszuppozíció elvére támaszkodik.

4. Cogitatio, conscientia

Itt az ideje, hogy újra megvizsgáljuk Descartes Gassendinek adott, sokszor citált válaszát, amelyet az egzisztenciális preszuppozíción alapuló következtetés-értelmezéssel szemben szoktak felhozni:

Nem lehet ugyanis például ezt a következtetést levonni: sétálok, tehát vagyok – hacsak nem annyiban, amennyiben a sétálás tudata gondolat: ez a következtetés ugyanis csak ez utóbbi vonatkozásában bizonyos, nem pedig a test mozgására nézvést, ami gyakran teljesen hiányzik, amikor álmodom, miközben mégis úgy tűnik nekem, mintha sétálnék. Olyannyira, hogy abból a tényből, hogy *úgy vélem, sétálok*, teljes joggal *következtethetek az elme léte, ami ezt véli*, de nem a testére, ami sétál. És ez a helyzet a többivel kapcsolatban is.³¹

Eltékintünk most attól, hogy ez a szövegrész már csak azért sem lehet evidencia a következtetés-értelmezés ellen, mert itt Descartes nem azt tagadja, hogy a *cogito, ergo sum* következtetés lenne. Sőt ebben a szövegrészben ő maga használja a „következtetés”-ként fordítható „inferam”, „inferre” kifejezéseket.

Itt Descartes leszögezi, hogy „a sétálás tudatából”, illetve abból, hogy „úgy vélem, sétálok”, ugyanolyan helyesen „következtethetek” a létezemre. Tehát

³⁰ Vö. Hintikka: i. m. 170. sk.

³¹ Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 192. sk. [kiemelés tőlem]; AT VII, 352.

azt látjuk, hogy az „úgy tűnik nekem/úgy vélem, hogy sétálok” kijelentéstől is eljuthatok a „vagyok” (*sum*) bizonyosságának, szükségszerű igazságának a fölismeréséhez.

Az ok, amiért a „sétálok, tehát vagyok” nem bizonyos, míg a „gondolko-dom, tehát vagyok” abszolút bizonyos, a *cogitatio* (gondolkodás, gondolat) bizonyosságban keresendő.

Külvilágra vonatkozó hiteim (beleértve saját testem mozgására vonatkozó hiteimet) a szkeptikus érvek fényében kétségesek, hiszen mindent, amit tudok, vagy jobban mondva tudni vélek az elmétől függetlenül létező fizikai, anyagi világról, érzékszerveim közvetítésével kapok. Mivel Descartes szerint érzékszerveink megbízhatatlanok, attól, hogy úgy tűnik számomra, hogy sétálok, még lehetséges, hogy valójában nem sétálok.

Minden hitem kétséges (metafizikai értelemben), amit „a test mozgására nézvést” alakítok ki, hiszen a test mozgása „gyakran teljesen hiányzik, amikor álmodom, miközben mégis úgy tűnik nekem, mintha sétálnék” – írja Descartes.³²

A külvilággal ellentétben „belső világom” történései tökéletesen bizonyosak, jól ismertek és kétségbevonhatatlanok számomra. Ha azt hiszem, hogy van testem, attól még lehetséges, hogy a valóságban nincs testem, de az nem fordulhat elő, hogy ne legyen legalább annyi biztos, hogy azt hiszem, van testem (ha egyszer tényleg ezt hiszem).

Descartes szerint mindannak, ami az elmében történik, tudatában vagyok; mindaz, amit hiszek, gondolok, érzek, akarok, nem következhet be úgy elmében, hogy ne legyen róla közvetlen, világos tudomásom:

[...] ez a következtetés ugyanis csak ez utóbbi vonatkozásában bizonyos, nem pedig a test mozgására nézvést, ami gyakran teljesen hiányzik, amikor álmodom, miközben mégis úgy tűnik nekem, mintha sétálnék.³³

Az eddigiekben bemutatott performatív értelmezés nem elemezte mélyebben a tudatosságról, szubjektivitásról szóló descartes-i koncepciót. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy az ilyen típusú interpretációknak van egy közös hibájuk: nem veszik kellőképpen figyelembe azt, hogy Descartes „gondolkodás”-fogalma mindazt felöleli, aminek valamilyen módon a tudatában vagyunk, nem pedig csak a „kijelentés-szerű” gondolkodást.

Az előbbiekben már felhívtam a figyelmet arra, hogy Descartes a *cogito*, *cogitatio* kifejezéseket sokkal tágabb értelemben használta. Descartes-nál a *cogitatio* nem csak annyit (és nem elsősorban annyit) jelent, hogy „meggyőzőm magamat arról, hogy *p* igaz”. Descartes számos helyen nyilvánvalóvá teszi, hogy a *cogitatio* fogalma jóval többet foglal magába, mint Hintikka „gondolat-aktus” koncepciója.

Descartes-i értelemben „gondolkodni” nem annyi, mint magamban, csendben állítani valamit, önmagamat győzködni egy kijelentés igazságáról,

³² I. m. 192; AT VII, 352.

³³ Uo.

hanem ez a széles jelentésű kifejezés mindazt felöleli, aminek közvetlenül a tudatában vagyunk.³⁴

Csak akkor kerülhetünk közelebb a descartes-i metafizika és ismeretelmélet teljesebb, pontosabb megértéséhez, ha választ keresünk arra a kérdésre, hogy Descartes az egymástól első látásra nagyon különböző tudati jelenségeket miért nevezte mégis ugyanannak (*cogito, cogitatio*).

Ha gondolkodáson mondatok csendes megfogalmazását értjük, akkor valószínűleg meggyőzőnek találhatjuk Gassendi egyik ellenvetését: vajon miféle gondolatokat gondolunk akkor, amikor mélyen alszunk?³⁵ Hogy jobban megértsük a karteziánus és az antikarteziánus tábor vitáját, nem lesz haszontalan, ha bizonyos pontosításokat teszünk.³⁶

Descartes ugyanis nem azt állította, hogy amikor gondolkodunk, akkor szüntelenül kijelentéseket mormolnánk magunkban. Persze a gondolkodásnak vannak olyan „módozatai” (például az állítás vagy tagadás), amelyek nyelvi természetűek. De a mentális jelenségeket kísérő tudatosság, önmagunk észlelése nem mondatok vagy állítások elgondolásán keresztül valósul meg. Descartes az (igazi) gondolkodást alapvetően nem a nyelvhasználattal kapcsolta össze. A *Második elmélkedés*hez csatolt „geometriai” részben a *cogitatio* (gondolat) fogalmának az alábbi meghatározását olvashatjuk:

A *gondolat* név felöleli mindazt, ami olyképp van bennünk, hogy ennek közvetlenül tudatában vagyunk. Eképp az akarat, az értelem, a képzelet és az érzékelés valamennyi művelete *gondolat*.³⁷

³⁴ Hintikka tisztában van a *cogito, cogitatio* fogalom kétarcúságával. Szerinte a „*cogito*” kifejezés egyfelől határozottan csak az állítás „aktusára” utal (amelyen keresztül a „*sum*” önmagát igazolja), másrészt a tudat valamennyi jelenségét felöleli, a meleg érzésétől egészen a megértésig. Hintikka látja, de végső soron nem tud mit kezdeni a *cogito* többértelműségével. Ervelése meglehetősen bonyolult; a lényege az, hogy maga Descartes nem látta világosan a különbséget a *cogito* mint performatívum és a *cogito* mint következtetés között. Csakis akkor lehet(ne) eljutni *cogito, ergo sum*-tól a *sum res cogitans*-hoz, ha *cogito*-t eleve következtetésként értjük, és ez érvként szolgál amellet, hogy Descartes miért nem különböztette meg egymástól világosan a *cogito, cogitare* performatív és nem-performatív jelentéseit. Véleményem szerint Hintikka itt többszörösen téved, mert eleve egy erőszakolt „vagy performatívum, vagy következtetés” dichotómiában gondolkodik.

³⁵ „Azokat azonban nehezen fogod meggyőzni, akik nem értik, hogyan tudnál akár mély álomban, akár az anyaméhben gondolkodni. [...] Csak arra akarlak figyelmeztetni, hogy fontold meg, gondolkodásod mily homályos, mily szegényes, sőt ha szabad ezt mondani, mennyire a semmivel lehetett egyenlő ebben az időben.” I. m. 176. sk; AT VII, 264.

³⁶ Később karteziánus oldalról Leibniz és a némi leegyszerűsítéssel „az empirizmus atyjának” kikiáltott Locke régi és új érvekkel folytatta tovább a Hobbes-Gassendi *versus* Descartes vitát.

³⁷ I. m. 124; AT VII, 160.

A filozófia alapelveiben is ugyanez a definíció található:

A gondolkodás szón mindazt értem, ami oly módon történik bennünk, hogy közvetlenül észleljük önmagunk révén; ezért nem csupán a megértés, az akarás, az elképzelés, hanem az érzés is ugyanaz a dolog itt, mint a gondolkodás.³⁸

Ezek a szövegrészek nem csak a tudatosságról, a szubjektivitásról szóló descartes-i koncepciót világítják meg, hanem az eddigiektől különböző szempontot kínálnak magának a „*cogito-érvnek*” az értelmezéséhez is.

Descartes az érzetek, észleletek közvetlen felismerését, tudatos megragadását közvetlen evidenciának tekintette. Ez a következőket jelenti: Ha például zajt hallok, akkor teljesen biztos lehetek benne, hogy zajt hallok.³⁹ Ha számomra *úgy tűnik*, hogy most például egy székot látok, akkor legalább az igaz (sőt, nemcsak igaz, hanem teljesen bizonyos), hogy ez számomra *úgy tűnik*, még akkor is, ha a valóságban semmiféle szék nem létezik, mert ezt az egészet csak álmodom.

Végezetül ugyancsak én vagyok, aki érzékelek, vagyis aki a testi dolgokat mintegy az érzékek útján fogom fel, tudniillik amikor fényt látok, zajt hallok, meleget érzékelek. De tegyük föl, hogy mindez hamis, merthogy alszom. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy látok, hogy hallok, hogy fölhevülök. Ez utóbbi nem lehet hamis, és éppen ez az, ami bennem érzékelésnek nevezhető.⁴⁰

Ha tudatában vagyok annak, hogy érzékelek valamit, akkor ezzel kapcsolatban nem tévedhetek, vagyis nem vonhatom (értelmesen) kétségbe azt, hogy tudatában vagyok valaminek, ha egyszer evidens számomra, hogy tényleg tudatában vagyok valaminek – így lehetne összegezni azt, amit Descartes a *cogitatio* evidenciájáról mond.

Azzal kapcsolatban, hogy a „vagyok” (*sum*) kétségbevonhatatlansága milyen módon függ össze a descartes-i értelemben vett „gondolkodással” (*cogito, cogitatio*), az eddigiek fényében a következő megállapításokat tehetjük:

1. Descartes szerint a „vagyok” bizonyosságának, szükségszerű igazságának belátásához az is szükséges, hogy belássuk: akkor, amikor elgondolok valamit (akár a „nem vagyok” kijelentést, akár egy másik kijelentést), tudom, hogy ezt

³⁸ Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András. Osiris, Budapest, 1996, 28-29; AT VIII-1, 7.

³⁹ Vö.: Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Atlantisz, Budapest, 1994, 48. „Hiszen csakugyan! Ha pusztán magukat az ideákat mint gondolkodásom bizonyos módozatait tekinteném, s nem vonatkoztatnám semmi külső dologra, aligha szolgálhatnának tévedéseimnek alpanyagot.” AT, VII, 37. Mindazonáltal Burman felvetésére adott válaszában Descartes mégis csak lehetségesnek tartja, hogy tévedjük akkor is, ha ideáinkat nem vonatkoztatjuk a külső tárgyakra. (AT V, 152.)

⁴⁰ Uo. 38; AT VII, 29.

és ezt gondolom. Más szóval: kizárt, hogy tévedjek, ha úgy ítélem meg, hogy most ezt és ezt gondolom – nem tévedhetek azzal kapcsolatban, aminek a tudatában vagyok. A mentális állapotokról közvetlen, nem következtetésen alapuló, intuitív ismerettel rendelkezünk.⁴¹

2. A „gondolat” (*cogitatio*) nem csak „kijelenés-szerű” (vagyis nyelvi természetű) lehet, hanem jóval szélesebb jelentéssel bír. Akarni, megérteni, melegét érezni annyit jelent, mint „gondolkodni”.⁴² Ezek az első pillantásra nagyon különböző tudati jelenségek azért illelhetők ugyanazzal a névvel, mert közös a „lényegük”. Ez a közös mozzanat nem más, mint a tudatosság, szubjektivitás, az elmének önmagára irányuló reflexiója.⁴³

3. Az eddigiekből az következik, hogy a *cogito, ergo sum* tételben az elme bármely aktusa, bármely tudatos „művelete” eljátszhatja a *cogito* szerepét.⁴⁴

A descartes-i tétel minden interpretációjának alkalmassága azon múlik, számot tud-e adni arról, hogy miért kétségbevonhatatlan a „sum”, hogyan válik nyilvánvalóvá az, hogy vagyok, amíg gondolkodom?

Korábban láttuk, hogy erre a kérdésre az ún. performatív értelmezés azzal válaszol, hogy megpróbálja megragadni a „nem létezem” elgondolásában vagy kimondásában rejlő ellentmondást. Egy ellentmondás tagadása pedig kétségbevonhatatlan, szükségszerű igazság. A feladat ezek után már csak az, hogy számot adjunk a „nem létezem” elgondolásából vagy kimondásából fakadó ellentmondásról.

⁴¹ Vö. „*Eudoxus*: Minthogy tehát nem tagadhatja, hogy kételkedik, s ellenkezőleg bizonyos, hogy kételkedik, mégpedig annyira bizonyos, hogy nem kételkedhetik benne...” Descartes: *Az igazság kutatása* (részlet). Ford. Boros Gábor. In uő: *Descartes*. Id. kiad. 275; AT X, 515.

⁴² Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 38; AT VII, 29.

⁴³ Hobbes ellenvetéseire írt válaszában Descartes a gondolkodás közös elvéről ír: „Mert vannak aktusok, melyeket testieknek nevezünk, mint a nagyság, az alak, a mozgás és mindaz, amit térbeli kiterjedés nélkül nem tudunk elgondolni [...] mindezek az aktusok megegyeznek a kiterjedés közös elvében. Végül aztán vannak olyanok, melyeket gondolkodási aktusoknak nevezünk, pl. értelemmel belátni, akarni, képzelni, érezni stb. Ezek mind megegyeznek a gondolkodás, vagyis az észlelés, vagyis a tudatosság közös elvében.” I. m. 139. sk; AT VII, 176.

⁴⁴ Descartes a *Harmadik elmélkedés*ben a „gondolatok” két típusát különbözteti meg: ideák és (modern kifejezéssel) intencionális aktusok – például akarás, megértés, ítézés stb. „Most azonban a rend azt követeli, hogy előbb valamennyi gondolatot bizonyos nemek alá foglaljam, s azt vizsgáljam, e nemek közül melyekben található meg sajátos értelemben az igazság és a hamisság. Egyesek ezek közül mintegy a dolgok képei, s egyedül ezeket illeti meg tulajdonképpeni értelemben az idea elnevezés: mint amikor embert, vagy kimerát, vagy az eget, vagy pedig Istent gondolom el. Más gondolatok ellenben az előbbiektől eltérő formákkal rendelkeznek: amikor akarok, vagy félek, amikor állítok vagy tagadok, mindig megragadok ugyan egy bizonyos dolgot mint gondolatom szubjektumát, ám a dolog hasonmásán felül valami mást is átfog gondolkodásom. Az ilyen gondolatok egyik részét az akarások vagyis az affektusok képezik, másik részét pedig az ítéletek.” I. m. 47; AT VII, 36. sk.

A „gondolkodás” descartes-i koncepciójának elemzéséből viszont az következik, hogy nem kell ahhoz az előfeltevéshez ragaszkodnunk, mely szerint a descartes-i alaptételben a „vagyok” bizonyosságát csakis annak tagadásán („nem vagyok”) keresztül ismerjük fel.

Az a tény, hogy a saját létezésem kétségbevonásának lehetetlenségéből nyert „cogito-érv” többször szerepel a descartes-i megfogalmazásokban, sokkal inkább a módszeres kétely felépítéséből, a descartes-i filozofálás „rendjéből” következik, mint abból, hogy létezésem bizonyosságának fölismeréséhez feltétlenül a „nem létezem” elgondolásán keresztül vezet az út.⁴⁵ Hiszen a „vagyok” bizonyossága belátható abból is, hogy érzékelek, hogy akarok, hogy állítok stb. A *video, ergo sum* ugyanannyira bizonyos, mint a *cogito, ergo sum*.⁴⁶

Ezzel kapcsolatban érdemes a *Második elmélkedés* egyik fontos részét felidézni:

Vajon nem úgy van-e, hogy önmagamat nemcsak hogy sokkal igazabb módon, hanem egyúttal sokkal bizonyosabban és evidensebben is ismerem meg? Ha ugyanis úgy ítélek, hogy létezik a viasz, méghozzá annak alapján, hogy látom, akkor bizonyára sokkal evidensebb módon áll előttem az a tény, hogy én magam is létezem, éppen azon az alapon, hogy a viaszt látom. Mert lehetséges, hogy az, amit látok, valójában nem viasz, s az is lehetséges, hogy egyáltalán nincs szemem, amivel valamit is láthatnék, az azonban egyáltalán nem lehetséges, hogy miközben látok valamit, vagy - s ez alatt immár ugyanazt értem - azt gondolom, hogy látok valamit, én magam, aki gondolkodik, ne legyek valami. Ugyanígy, ha az alapján, hogy megérintem, úgy ítélek, hogy a viasz van, akkor újra levonható a fenti következtetés, hogy tudniillik én vagyok.⁴⁷

Ebben az érvelésben elválaszthatatlanul összefonódik az álom-argumentum, a *cogitatio* bizonyossága, az érzékek és az értelem elkülönítésének koncepciója, valamint megmutatkozik a descartes-i filozófiában fundamentális szerepet betöltő „sum” kétségbevonhatatlansága.

A gondolatmenetet a következő lépésekre lehet bontani:

1. Úgy tűnik számomra, hogy egy viaszdarabot látok.
2. Ha nincs testem, akkor nincsenek érzékszerveim.
3. Ha nincsenek érzékszerveim, akkor nem a valóságos viaszt látom.
4. Lehetséges, hogy nincs testem (elgondolható, hogy a „van testem” hamis).
5. Tehát (2, 3, 4): lehetséges, hogy nem a valóságos viaszt látom.
6. De 1. szerint: mégis úgy tűnik számomra, hogy egy viaszdarabot látok.
7. Ha úgy tűnik számomra, hogy x-et látom, akkor tudom, hogy úgy tűnik számomra, hogy x-et látom.

⁴⁵ Az analízis és a szintézis kétféle „bizonyítási rendjéről” lásd Boros Gábor: *Descartes*. Id. kiad. 248–253; vö. Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 120. skk.

⁴⁶ Feltéve persze, ha a „video” itt nem a testhez kötődő érzékszervi észlelést jelenti, hanem az érzékelés tudatát.

⁴⁷ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Id. kiad. 42; AT VII, 33.

8. Tehát: tudom, hogy úgy tűnik számomra, hogy egy viaszdarabot látok (még ha lehetséges is, hogy nem valóságos viaszdarabot látok).

9. Ha tudom, hogy úgy tűnik számomra, hogy egy viaszdarabot látok, akkor tudatában vagyok valaminek.

10. Ha tudatában vagyok valaminek, akkor létezem (nem lehetséges, hogy miközben tudomásom van valamiről, én magam ne létezzem).

11. Tehát (8, 9, 10): létezem.

Látom a viaszt, tehát vagyok. Föl kell figyelniük arra, hogy az „én vagyok” tulajdonképpen bármely „elmeművelet”, azaz bárminek az elgondolása, elképzelése által felismerhető, beleértve természetesen azt az esetet is, amikor az elme önmaga létezését állítja, és ezen keresztül saját magát „ragadja meg”.

A *Szinopszis* tanúsága szerint a módszertani kételynek, amellyel, hogy megszabadít bennünket a megalapozatlan, kétséges nézetek fogságából, az is a haszna, hogy eltávolítja az „értelmet” az érzékektől, elvonja figyelmünket azoktól a külső létezőktől (beleértve saját testünket is), amelyeket kevésbé ismerünk, mint saját elménket.⁴⁸

Az érzékelés és az érzékelés tudata, „gondolata” közötti megkülönböztetés alapján önmagunkat olyan létezőként ismerhetjük fel, amely egyszerre ragad meg valamilyen tárgyat és van tudatában önmagának mint olyan létezőnek, amelynek természete éppen a „gondolkodásban” rejlik.

Érdemes Descartes egyik Mersenne-hez írt levelét felidézni:

Ami a lelket illeti, az még [Isten belénk ültetett ideájánál is] világosabb dolog. Ugyanis, mivel nem más, mint gondolkodó dolog – amint ezt bizonyítottam – lehetetlen, hogy valaha is képesek legyünk gondolni valamire anélkül, hogy egyszersmind ne birtokolnánk lelkünk ideáját mint olyan dologét, amely képes elgondolni mindazt, amit elgondolunk. [...] mivel a lélek által fogunk föl minden dolgot, ő egymagában könnyebben fölfogható, mint valamennyi többi dolog együttvéve.⁴⁹

Quod erat demonstrandum. Az „énnek”, vagy az elmének ez a felfogása (a „gondolkodó dolog”) az, amelyhez a *cogito, ego sum* tételben összegzett felismerés hozzájárul.

Az *Elmélkedések* azt a gondolati utat járja be, amely a naiv, saját nézeteire nem reflektáló, „érzéki ember” álláspontjától a metafizikailag megalapozott tudással, bizonyossággal rendelkező filozófus „én” megszületéséig vezet.

⁴⁸ „A másodikban az elme tulajdon szabadságával élve fölteszi, hogy semmi sem létezik, aminek a létezését illetően akárcsak a legcsekélyebb mértékben is kételkedhetik, fölfigyel annak lehetetlenségére, hogy mindeközben ő maga ne létezzék. Ennek aztán egyebek mellett az a legnagyobb haszna, hogy az elme így könnyen elkülöníti azt, ami őhozzá, azaz az értelemmel rendelkező természethez tartozik, attól, ami a testhez.” I. m. 17; AT VII, 12.

⁴⁹ Boros Gábor fordítása. In uő: *Descartes*. Id. kiad. 269. sk; AT III, 394.